

OSMANLI -TÜRK AYDINININ MEDENİYET ANLAYIŞI PERCEPTION OF CIVILIZATION IN THE MIND OF OTTOMAN-TURKISH INTERNATIONAL Bir kelimenin tarihini yazmak asla vakit israfı değildir. Lucien Febvre

İbrahim Şirin*

Özet

Dünyanın modernleştirilmesinde son derece stratejik öneme sahip olan “Civilisation” kelimesine Osmanlı aydını, “Medeniyet” karşılığını verir. Medeniyet, Osmanlı aydını ve bürokratinin ilk ideolojisi olur. Reşit Paşa’dan Cevdet Paşa’ya, Şinasi’den Ziya Gökalp’e medeniyet kelimesine farklı karşılık aranır. Şinasi Reşit Paşa’yı medeniyet resulü ilan ederken Tanzimat’ın yeni insan ve toplum idealini medeniyet kelimesi üzerinden belirlemeye çalışır. Medeniyet aynı zamanda Avrupa’nın sömürgeci arzularını gemleyecekleri sihirli bir kelimedir. Sadık Rıfat Paşa’nın medeniyet kelimesine aradığı karşılık Tanzimat’ın ilanındaki ilkelerle birebir örtüşmektedir. Medeniyet kelimesi aynı zamanda iktidar ve muhalefeti, statükocu ve değişimden yana olanları ayırıştırıcı turnusol kağıdı gibi bir işlev görür. Medeniyet kelimesi aynı zamanda Avrupa’nın dünyanın geri kalanına teknik ve bilimde ne kadar ileri olduğunu hatırlatan stratejik bir kelimedir. Biz bu çalışmamızda iki hususa dikkat çekmek istiyoruz: İlki medeniyet kavramına anlam arayışı ile siyasal hayat arasındaki ilişki, ikinci ise Avrupa’nın dünyanın geri kalanına üstünlüğünü kabul ettirmede kullandığı yöntem ve araçlar nelerdir?

Anahtar kelimeler: Medeniyet, Tanzimat, Avrupa, Dünya Fuarları, Teknik

Abstract

The word “civilization” that has a strategic importance in the modernization of the world is translated into Turkish as “medeniyet” by the Ottoman intellectuals. Civilization became the first ideology of Ottoman intellectuals and bureaucrats. From Reşit Pasha to Cevdet Pasha and Şinasi to Ziya Gökalp different words were sought for the word “civilization”. Şinasi, while announcing Reşit Pasha as the prophet of civilization, tried to determine the new ideal of man and society of the Tanzimat over the word “civilization”. Civilization was also a magic word by which they would curb the colonial desires of Europe. The equivalent word to civilization sought by Sadık Rıfat Pasha corresponded to the principles of the Tanzimat. The word “civilization” also acted like litmus paper that separated the power and the opposition, and the supporters of change and status quo. Moreover, the word “civilization” was such a word that reminded the rest of the world how far they fell behind with Europe in terms of technics and science. In this study we would like to draw attention to two issues: The first is the relationship between political life and the search of meaning to the concept of civilization, and the second is the methods and tools used by Europe in order to make the rest of the world accept her superiority.

Key words: Civilization, the Tanzimat, Europe, World Expositions, Technics

Medeniyet Kelimesine Osmanlıların Anlam Arayışı

Osmanlı aydını ve bürokrati ne oldu da medeniyet kelimesi üzerine kafa yormaya ve düşünmeye başladı? Dahası kendi kadim medeniyetlerini bırakıp Avrupa medeniyetini benimsemeye kendini

* Doç.Dr. Kocaeli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

neden zorunlu hissetti? Avrupa kendi medeniyetinin benimsenmesi noktasında Osmanlı aydınını nasıl ikna etti? Nasıl bir yöntem izledi? Batılı üstün öznenin kuruluşu ile Avrupa medeniyetinin üstünlüğünün kabul edilmesi arasında bir bağ var mı? Bu çalışma da bu sorulara cevap arayacaktır. Öncelikli olarak Osmanlı aydınının bir kelimeye anlam arayışına bir göz atalım.

İlk kez 1765'te ortaya çıkan ve Almanların Kultur sözcüğünden çok Fransızların "Civilisation"¹ kelimesi, bütün Osmanlı bürokrat ve aydınının Avrupa'yı çözümlemede üzerinde kafa yordukları bir kavramdır. Civilisation kelimesine Sadık Rifat'tan Reşit Paşa'ya, Reşit Paşa'dan Cevdet Paşa'ya kadar birçok Tanzimat ricali karşılık arar ve medeniyet kelimesinde karar kılarlar. Medeniyet kelimesinde karar kılınmasına karşılık; medeniyete, Sadık Rifat ve Reşit Paşa örneğinde olduğu gibi, farklı anlamlar yüklenir.² Buna rağmen medeniyet, Tanpınar'ın deyişi ile Tanzimat devrinin ilk ideolojisidir. Şinasi, Reşit Paşa'yı medeniyet resulü ilan ederek kendi nesli ve gelecek nesiller için bir dinî figür haline getirir.

Sadık Rifat Paşa'nın *Avrupa Ahvali*'nde çerçevesini çizdiği medeniyet kavramı, devletlerarası hukuk bağlamında geliştirilmiş bir kavramdır. Sadık Rifat,

Avrupa'nın şimdiki civilisation'u yani usul-i menüsiyet ve medeniyeti iktizasınca menâafi-i mülkiye-i lazimelerinin ilerlemesini ancak teksir-i efrad-ı millet ve imar-ı memalik ve devlet ve istihsâl-i asayiş ve rahat esbâb-ı adiyesiyle icra ve istihsal etmekte ve bu misüllü menfaat-i külliye ile ilerleyip yekdiğer üzerine halen ve itibaren kesb-i mezîyet eylemektedir. Bu madde-i lâzimenin üss-i esası dahi her bir akvamın ve milletin can ve mal ırz ve itibari hakkında emniyet-i kamilesinin istihsaline,³

ifadesiyle medeniyeti, nüfusun çokluğu ve refahı, halkın ırz can ve namusunun devletin güvencesi altına alınması olarak görürken Tanzimat'ın öncüsü olduğunu gösterir. Sadık Rifat Paşa'ya göre, taassub- cehalet ikilisine karşı akıl ve bilim ikilisi ilerlemenin yegane vasıtasıdır. Paşa eğitim, çalışma, akıl, terakki gibi kavramları da Osmanlı gündemine sokarak, bu bağlamda da Yeni Osmanlıların öncüsü olur.

¹ Febvre 1995,228.

² Cemil Meriç, *civilisation* kelimesinin Osmanlı entelijansiyasındaki serüvenine dikkat çeker. Reşit Paşa'dan, Namık Kemal'e, Cevdet Paşa'dan Mehmed Akif'e kelimenin olumludan olumsuzaya kayan anlam zenginliği içinde Cevdet Paşa'nın medeniyet tanımı, diğerlerine göre, daha gerçekçidir. Meriç'e göre Paşa, kendi sesimiz şarkın sesidir, tek kusuru ümran gibi kucaklayıcı bir kelimeyi, medeniyet gibi müphem ve mazisiz bir lahza feda etmek olmuştur. Meriç, kaynaklarından kopan entelijansiyanın mefhum hercümerci içinde boğulduğuna hükmeder. Meriç, 1979. Meriç'ten üç yıl sonra Tuncer Baykara, *civilisation*ın Osmanlı dünyasında karşılığı Meriç'ten habersiz, ama Meriç çizgisinde Mustafa Reşit'ten, Mustafa Sami'ye Gökaltın Akif'e uzanan bir yelpazede araştırır. Ancak Reşit Paşa'nın monden (Osmanlıda alafrangaya karşılık gelen) medeniyet tanımını bütün Osmanlı için geneller. Sadık Rifat'ın medeniyet görüşü bu genellemeye ters düşeceğinden, Osmanlı medeniyet kavramını ele aldığı makalesine konu edinmez, geçiştirir. Baykara'nın Reşit Paşa için hükmü daha ilgi çekicidir. "Mustafa Reşit Paşa diplomat olarak halkını ve kendi özünü değil, Avrupa'yı ve onun duygularını daha iyi biliyordu". Baykara1992, 17; Oysa Baykara'nın bu yorumu, yöneten sınıfın kendisini yönettiğinden farklı göstermek, farklılaştırmak için tuttuğu yoldur. Biliyoruz ki bu durum sadece Reşit Paşa'ya ilgili olmayıp Tanzimat'la da başlamamıştır. Aşıkpaşade'nin kuruluş döneminde Frenklere benzedikleri için saray çevresini eleştirdiği göz önünde tutulduğunda, oldukça eskilere gittiği anlaşılacaktır. Reşit Paşa, Avrupa'daki Fransız saray çevresinin *civilisation* tanımı içinde, kendisini ötekilerden farklılaştıracak-mesafe koyacak bir yol olarak ele alır. Reşit ve Sadık Rifat Paşa örneğinde olduğu gibi, Tanzimat döneminde medeniyete farklı anlamlar yüklenmiştir. Sorun, çağdaş araştırmacıların birini göz ardı ederek, kendi ideolojik konumlarına göre ötekini öne çıkarmaları ve teklî bir Osmanlı portresi çizmeleridir. Lucien Febvre'nin sivilizasyon üzerine ufuk açıcı çalışması, nedense medeniyet üzerinde çalışanların dikkatinden kaçmıştır. Febvre, 1995, 223-251'de gecikmeyle de olsa yayınlanmıştır.

³ Sadık Rifat Paşa 1974, 28.

Muasır medeniyetler seviyesine çıkmak ve onu geçmek bir ülkü haline gelir. Ancak yenileşme karşıtları için medeniyet, Hayrullah Efendi'nin tabiri ile "efkarı cedide-yi asriye, dinsizlik; serbestiyet ve hürriyet ise edepsizliktir"⁴. Ali Suavi, Hayrullah Efendi'nin işaret ettiği medeniyet tartışmalarına katılır.

Medeniyet denilen şey bizim Osmanlı memalikine ters taraftan girmiş. En ziyade medeniyetli sayılan mesela Londra'da kiliseye gitmemek, pazar günü dükkan açmak, yahut alışveriş etmek veya dikiş pek günah sayılır ve en serbest İngilizler irtikap edemezler. Biz de ise adab-ı diniye ve adet-ı atıkayı tahkir etmek medeniyet addolunur. Bu ne ters mana. Hülasay-ı kelim şu taklid marazı bizi bitirmeden ewel bize onu bitirmek farzdır. Şimdiye dek dinimizi, adetimizi, milletimizi bu zatların artık ettikleri tecavüz yeter⁵

Ali Suavi, Osmanlı ülkesinde Hristiyanlığı yaymaya çalışan misyonerlerin medeniyet adına faaliyetlerini yürüttüklerine dikkat çeker⁶. Ali Süavi, medeniyetin böylesi olumsuz anlamlandırılmasına karşın, kendisi bu terime olumlu anlamlar yüklemekten edemez. Ona göre medeniyet, "Halkın yararı ve hakkın hakimiyetidir." Kendi ifadesiyle: "Siyaset-i medeniyenin esası mücerred halkın menfaat-ı maddiyesinden ibaret olmayıp, min haysi'l-kaide adalet-i mutlaka ve min haysi'ldir. Farz menfaat-i halk, hakimiyet-i halktır."⁷

Osmanlı bürokrat ve aydını, medeniyete karşı oluşan Hayrullah Efendi ve Ali Suavi'nin işaret ettiği olumsuz tutumu ortadan kaldırmayı amaçlar. Osmanlı kurtuluşu ve kalkınmasının yegane yolu olarak, metnin merkezine medeniyeti yerleştirirler⁸.

Yenileşme yanlısı Osmanlı yazar ve çizeri, her şeyden önce Avrupa'nın ilerlemesinin sebeplerini çözmek isterler. Bu çözüm, kendi toplumunun neden geri kaldığının da açıklaması da demektir. Hayrullah Efendi, Yolculuk Kitabı'nın sonunda "Avrupa memaliki ile kendi beldesinin tatbikine dair efkarı beyanda" kendi ülkesinin neden Avrupa kadar intizam ve asayiş içinde bulunmadığı, mamur ve refah olmadığını sorgular. Ona göre, cehalet ve taassup Osmanlı geri kalmışlığının yegane sebebidir. Aynı doğrultuda, Avrupa ilerlemesinin yegane sebebi de ilim ve maariftir⁹.

Ziya Paşa ve Namık Kemal Londra'dayken Hürriyet'te yazdıkları "Türkistan'ın Esbab-ı Tedennisi" başlıklı yazıda, Osmanlı ve Avrupa tarihini karşılaştırarak ele alırlar. Ziya ve Kemal, Osmanlı geri kalmışlığını uzun dönemli bir okuma ile çözmeye çalışırlar. Osmanlı düşüşü ve Avrupa ilerlemesini mukayeseli bir şekilde incelerler. Onlar da tıpkı Hayrullah Efendi gibi, Avrupa'nın ilerlemesinin sebebinin "müstakil ilim ve marifet" olarak görürü. Osmanlı'nın geri kalmasının sebebi ise "bais cehil ve gaflet" şeklinde izah eder. Ziya ve Kemal, Avrupa'daki ilerlemenin sebepleri arasında serveti de anmayı ihmal etmezler. Ancak servet, onlara göre ilim, marifet ve çalışmanın bir neticesidir¹⁰.

⁴ Hayrullah Efendi 1867, 281.

⁵ Ali Suavi 1868, 20, Çelik, 1994, 608.

⁶ Çelik 1994, 606.

⁷ Kaplan Enginün, Emil, 1982, 537.

⁸ Yazarların niyeti, Avrupa izlenimini bütünüyle etkilemektedir. Osmanlı seyahat yazarı tipik bir reformatör olarak Avrupa düzenini kendi siyasal meşruiyetini sağlamada bir araç olarak gördüğünden Avrupa medeniyetine daha olumlu bir tavır takınır. 1863'de Avrupa'yı gezen Dostoyevski, ülkesindeki Avrupalılaşıma yanlılarını eleştirmek niyeti ile Batı Batı Dedikleri seyahat izlenimlerini içeren kitabında medeniyete eleştirel bir tavır takınır. Dostoyevski, 1972, 51-52.

⁹ Hayrullah Efendi, 186, 385.

¹⁰ Ziya Paşa, Namık Kemal, 1868; Tanpınar, Tarihsiz, 47. Türkistan'ın Esbabı Tedennisi başlıklı makalenin yazarı konusunda ihtilaflar vardır. Kaplan, aynı makaleyi Ziya Paşa'ya ait olarak gösterir. Enginün, Emil, 1982, 90-94. Nurettin Öztürk, söz konusu makalenin iki yazarın ortak çalışması olduğunu belirtmekle birlikte, Ziya Paşa'ya ait olmasının muhtemel olduğunu ileri sürer. Öztürk 2001, 286. Biz de bu yoruma uyup makaleyi iki yazarın ortak çalışması olarak zikrettik.

Hayrullah Efendi ve Namık Kemal'in Avrupa ve Osmanlı üzerindeki ortak kanaatleri aynı kaynaktan beslenir. Mustafa Sami Efendi, gerek Hayrullah Efendi'yi gerekse Namık Kemal'i etkiler. Hayrullah Efendi'nin Yolculuk Kitabı'nda Sami Efendi'nin etkisi bariz bir şekilde hissedilir. Birçok yerde Hayrullah Efendi, Sami Efendi'den alıntılar yapar. Tanpınar, Kemal'in birçok noktada Sami Efendi'ye çok şey borçlu olduğunu vurgular. Ona göre Namık Kemal, bazı noktalarda Sami Efendi'yi genişletmekle yetinir¹¹.

Sami Efendi'ye göre, Avrupa'nın ilerlemesinin yegane sebebi ilim ve maarif ve çalışmadır. Sami Efendi'nin Paris ahalisinin mizacı hakkındaki "Paris halkı umumen zevk ve sefaya, gösteriş meyillidir, fakat bir taraftan da zengin yoksul, kadın erkek hepsi tam bir tutumluluk ve idare ile gece gündüz hizmet ve mesleklerinde çalışıp gayret gösterirler. Bununla birlikte yine de hiçbir zevkten geri kalmazlar, her zaman gönülleri şendir ve her cins kavim ile yakınlık ve dostluğa meyillidirler"¹² tahlili Avrupa'nın çileci çalışma ve zevk ve eğlence düşkünlüğüne (hedonizmine) işaret eder. Sami Efendi, bu ifadelerle Osmanlıların Avrupa anlatımını özetler.

Sami Efendi, medeniyeti; insan yaşamını kolaylaştıran bir unsur olarak görür. Ona göre, icatlar insanın yaşamını kolaylaştırmış ve ömrünü uzatmıştır. Buharlı gemiler, lokomotifler mesafeleri kısaltmıştır. Telgraf ve gazeteler sayesinde insan dünyada olup bitenden haberdar olmaya başlar. Onun nazarında medeniyet, insanın insanca yaşaması için tutulan yoldur.

Namık Kemal, Sami Efendi'nin bu görüşlerini *İbret* gazetesinde yazdığı "Medeniyet" başlıklı yazısında tekrar eder. Medeniyetin insanlık için gerekli olup olmadığını araştırmaya koyulur. Sonuçta Kemal, "medeniyetsiz yaşamın ecelsiz ölmek" olduğuna karar verir. Meseleyi medeniyet üzerinde odaklanan tartışmalara getirir. "Eğer medeniyetin Avrupa'ca fuşşiyata ve bir guruhun zaruriyetine verdiği revaç cihetlerine hasr-i ittihaz olursa, bu yolda olan ta'rizatı hiçbir akıl yoktur ki teslim etmesin. Şu kadar var ki fuşşiyat, onun avarız-ı zatiyesinde değil, nekais-i icraatındandır. Çünkü asayişte kemal tarafında men'-i fuşşiyat dahi dahildir" sözleri ile dönemindeki tartışmalara katılır. Halet Efendi'yle başlayan Avrupa'yla fuşşiyatı eşdeğer görme eğilimi kökeninde yenileşme karşıtı bir söylemi içerir. Kemal, bu söyleme karşı medeniyeti savunur. Kemal'e göre, "medeniyetin Avrupa'daki hali bir nakais ve seyilat ile mâlâmâl imiş, iktisab-ı medeniyete çalışan avam için tamamı tamamına Avrupa'yı taklid etmek neden lazım gelsin" sorusunu sorar. Ona göre "kendi ahlakımızın ilcatı, kendi aklımızın tasvibâtı asar-ı medeniyetin furu'atına maa-ziyadetin kafidir"¹⁴. Kemal'in bu cümlesi dönemin genel eğilimlerinin iyi bir özeti gibidir.

Ahmed Mithat, Viyana'da Sadullah Paşa ile Osmanlı toplumunda Avrupa imgesine dair çarpıcı noktalara işaret eden, bir sohbete girer. Sadullah Paşa bu görüşmede:

Bizim için henüz Avrupa'yı beğenmek mi, beğenmemek mi lazım olduğu bile tayin ve hükmolunmamıştır. Gah Avrupa'yı kendimize numune-i terakki addederek bâlâya çıkartırız, gah kendimizi dev aynasında görerek Avrupa'yı ehemmiyetle bile şayan bulmalıyız.

¹¹ Tanpınar 1997:126.

¹² Mustafa Sami Efendi 1996. 106. Sami Efendi'nin aksine aynı dönemde Osmanlı devletini gezen Fransız seyyahlar, Osmanlı insanını: uyusuk, tembel, buna karşın keyif düşkünü akyon ve esrarkeş olarak nitelerler. İldem, 2000.

¹³ Namık Kemal 1873; Özün, 1938. 215.

¹⁴ Namık Kemal 1873; Özün, 1938. 216.

Bu ifrat ve tefritin her ciheti de ziyandır. Asıl maharet bu babta Osmanlıların ittiba etmeleri lazım gelen tarik-i evsat u sevabı bulmaktır¹⁵ tavsiyesinde bulunur.

Ahmed Mithat, bu tavsiyeyi tuttuğunu ve Avrupa'yı "terakkiyatını maddi ve manevi" olmak üzere ikiye ayırıp Avrupa'nın "terakkiyat-ı maddiyesini kemal-i hayretle taklide mecburiyet ile terakkiyat-ı manevîsinden içtinaba luzum"¹⁶ görüşünün temelinde Sadullah Paşa'nın nasihatini yattığını belirtir. Sadullah Paşa'nın Osmanlı imgelemindeki Avrupa'sı, Tanzimat -Cumhuriyet aralığında Yusuf Akçura'nın tasnif ettiği ve tahlil ettiği Osmanlı düşüncesinde üç tarzı siyasetin Avrupa imgesi üzerinden oluşumuna işaret eder. Ahmed Mithat, Kemal'in takipçisi olarak "medeniyeti terakki-i maddi ve manevi" diye ikiye ayırır ve "terakki-i maddiyi taklide mecbur olunması gerektiğini "terakkiyat-ı manevîden" sakılması gerektiğini savundu.

Namık Kemal, Avrupa medeniyetinin eksik bir medeniyet olduğunu, iyi bir yol tutulursa dünyayı hayran edecek yolda bir medeniyet vücuda getirilebileceğini ileri sürer. Bu düşüncesi, ustası Şinasi'nin "Asya'nın akl-ı piranesi ile Avrupa'nın bıkır-ı fikri'nin izdivacı"¹⁷ düşüncesiyle örtüşür. Tanzimat aydını, Avrupa'nın ahlakça eksik bulduğu medeniyetini, Asya'nın kadim medeniyetle sentezleyip yeni ve daha insani bir medeniyet kurma arzusu içindedir. Ancak bunun hemen olmayacağını bilecek kadar da gerçekçidirler.

Hayrullah Efendi, Tanzimat'la başlayan yenileşme hareketlerinin zamana ihtiyacı olduğunu, zaman içinde bunların meyvelerini vereceğini düşünür. Kemal, "Terakki" yazısında gelecekte ümitli olduğunu gösterir.

Evet şöyle birkaç sene içinde İstanbul'u Londra ve Rumeli'yi Fransa haline getirmenin mümkün olmadığını biliriz. Fakat madem ki Avrupa bu hale topu topu iki asır içinde gelmiş ve madem ki esbâb-ı terakkiye onlar mucid olmuş biz o vesâti hazır bulacağız. İş etraflı tutulduğu halde, hiç olmazsa iki asır içinde olsun, biz de en müdemeddin memleketlerden sayılacak bir hale geleceğimize hiç içtibat var mıdır? İki asır ise hayat-ı cemiyette nispeten lemha-yı basar hükmünde kalmaz mı? sorusuyla aslında Avrupa'dan daha şanslı bulunduğu zira bizdeki ahlak ekseriyet arasında bozulmak değil hâlâ lâyıkıyla neş ü nema dahi bulmadığından bununla beraber bir de terakki -perverlik iltizam olunursa acaba medeniyetimiz ne hale gelir¹⁸?

Avrupa medeniyetinin menşei konusunda da seyahatnâme yazarları ortak düşüncededirler. Sami Efendi, Avrupalıların ilimlerinin menşeinin kendi dinlerinden değil eskilerden bazı Müslüman Arapların vücuda getirdikten sonra Avrupalıların bu ilmi kendi ülkelerine taşıyarak geliştirdiklerini düşünür. Ona göre, gerçek mirasımız olan ilim ve kemal, eğer eskiden olduğu gibi İslâm memleketlerinin ahâlisinde yaygınlaşabilirse, İslâm toprakları yeryüzünün en seçkin yerleri olacaktır¹⁹.

Tunuslu Hayrettin Paşa, halkı Avrupa medeniyetine ısındırmak için, Avrupa medeniyetinin

¹⁵ Ahmet Mithat 1307. 1004. Sadullah Paşa, Avrupa izlenimlerini "1878 Paris Ekspozisyonu, "Sadullah Paşa'dan Tefvik Bey'e Mektup", "Sadullah Bey'den Refet Bey'e Mektup", "Berlin Mektubu" ve 19. yüzyıl Osmanlı düşüncesini en iyi yansıtan metinlerden biri olan Ondokuncu Asır Manzumesi'nde bulmak mümkündür. Paşa'nın sözünü ettiğimiz mektup ve manzumesi Ebuzziya Tefvik'in Numune-i Edebiyat-ı Osmaniyesi'nde yer almaktadır.

¹⁶ Ahmet Mithat 1307. 1004.

¹⁷ Şinasi 1960. 103.

¹⁸ Namık Kemal 1872. 45; Özün. 1938. 187.

¹⁹ Mustafa Sami Efendi 1996. 117-118.

temellerini İslâm'a dayandırır. Avrupalıların İslâm'ın iyi ve güzel şeylerini alarak bugünkü seviyeye ulaştıklarını, sıranın şimdi Müslümanlarda olduğunu, onların da aynı yolla Avrupa'nın iyi ve güzel özelliklerini alarak kalkınacağını ileri sürer²⁰. Benzer bir tutum, Fuad Paşa'nın vasiyetnamesinde de görülür. Paşa'ya göre tek bir bilim vardır. Terakki anlayışı, İslâm'a ters olmayıp bilakis İslâm'ın evrenselliği inancıyla örtüşür.

Toplumun gelişme yolunda ilerlemesini İslâmiyet adına engellemeye kalkışanlar, Müslümanlıktan nasibini almamış, anlayışsız, bilinçsiz cahillerdir. Terakki, Müslümanlık dinin özünü tam bir uyum içindedir. İslâmlığın emrettiği bilim başkalarının tahsil ettiği bilimden farklı olmadığı, bilimin tek, akıl ve idrak dünyasının her yerde aynı güneşin işitip ısıttığı, mademki İslâmlık, evrensel gerçeklik ve bilginin bir ifadesi olduğu, yararlı bir buluş, yeni bir bilgi kaynağı, nerede bulunmuş ise ister putperest ister Müslümanlar arasında Medine ister Paris'te olsun her zaman İslâm'a aittir. Dolayısıyla Avrupa'nın buluşu olan yeni yasa ve gelişme araçlarını benimsemekte engel görülemez²¹.

Sadrazam Âli Paşa ile Sultan Abdülaziz'le Avrupa seyahatine katılanlar arasında tarihi bir konuşma geçer. Âli Paşa'nın, "İçinizde gördüğünüz Avrupa memleketlerinin hayatından ve şartlarından hangilerine muhtaç olduğumuzu, yoksa başka bir yol mu takip etmek icap ettiğini mülahaza edeniniz var mı?" sorusuna İkinci İmam Hasan Nami Efendi "Paşa hazretleri aslımıza halel getirmemek üzere, ne alabilirsek almaya mecburuz. İlimlerini, vasıtalarını, mesai şekillerini, umran ve refahlarını memalik-i şahanede görebilmek için çare yok"²² karşılığını verir. Bir mecburiyet karşılığında medeniyet transferi düşüncesi ortak bir kanaattir. Bu düşünce, Ömer Faiz Efendi'nin sadrazama verdiği cevapta daha belirgin olarak ortaya çıkar.

Bu memleketlerden her şeyi alalım hatta Müslümanlığı bile. Çünkü onlar, ilim irfan, medeniyet, çalışkanlık, adalet, müsavatlari ile Müslümanlığın asıl emirlerini Hristiyan oldukları halde tatbik ediyorlar, yani bilmeden hidayete de mazhar olmuşlar. Böylelikle diyar-ı küfr olarak onlardan en çok tehaşi ettiğimiz çekindiğimiz ve sakındığımız sebep aslında mevcut değil. Bunu idrak edersek, evet Efendimiz gerisi kolay. Çünkü şahsi ve cem'i olarak cüle vasfımız onlardan üstün. Cehaleti bırakıp ilmi, iptidailiği bırakıp medeniyeti, tembelliği bırakıp çalışkanlığı, el emeği biçareliğini bırakıp makineyi, şehirde ve köylerde pisliği bırakıp temizliği, üfürüğü bırakıp ilacı, deveyi bırakıp treni yelkeni bırakıp uskurlu gemiyi alır, kadınlı-erkeklerle birlikte ve beraber bir tam millet olursak hem dinimizin, hem de devletimizin bekasını ve izz-ü şan ile devamını temin ederiz. Evvela buna karar verelim. Bunun asli ve ulvi vazifemiz olduğuna idrak ve kabul edelim., gerisi kolay devletlu²³.

Ömer Faiz Efendi'nin tarihî cevabı, medeniyet transferinin kendiliğinden bir isteğin sonucu olarak değil de, Avrupa'nın meydan okuması ile devletin ve toplumun bekası için bir zorunluluk olarak kabul edildiğini gösterir²⁴.

20 Tunuslu Hayreddin Paşa 1297, 9; Mehmet Akif'in Avrupa için "işleri dinimiz gibi dinleri işimiz gibi" sonradan sloganlaştırılan sözü; Sami Efendi, Şinasi, Namık Kemal, Hayrullah Efendi, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın düşünceleri ile aynı doğrultuda Müslümanlıkla medeniyeti bağdaştırma çabasını yansıtır. Kazanlı Musa Akyığıtzade, İslam medeniyetini Araplara addetmenin yanlış olduğu; Türklerin de Araplar kadar İslam medeniyetine katkılarının olduğunu belirterek Avrupa medeniyetinin temelini bu medeniyetin bir ürünü olduğunu savunur. Meşruiyet döneminde (1899) Tanzimat'ın sentezci çizgisini devam ettirir. Musa Akyığıtzade, 1996.

21 Akarlı 1978, 2.

22 Kutay 1991, 78.

23 Kutay 1991, 78.

Osmanlılar, Avrupa'nın meydan okumasına karşı, medeniyeti bir kalkan olarak görüp onu kabullenmekle Avrupa'nın sömürgeci arzularını gemleyeceklerini düşünürler. Aynı zamanda Avrupa dışı toplumların üst tabakası, medenileşmeyi kendi egemenliklerini gerçekleştirmek için kullandılar.

Avrupa'nın Ontolojik ve Epistemolojik Baskı Aracı Olarak Medeniyet

Osmanlı aydını medeniyet kelimesi konusunda medeniyetin bilim ve ilerlemenin bir sonucu olduğu noktasında hemfikirdir. Osmanlı düşüncesinin en temel kavramlarından birinin terakki (ilerleme) olması oldukça düşündürücüdür. Avrupa bu kavram üzerinde bütün dünyayı biçimlendirdi. İlerleme fikri Avrupa'nın doğuyu biçimlendirme noktasında en çok kullandığı stratejik bir kelimedir.

XVI ve XVII. yüzyıllarda doğa bilimleri büyük gelişmeler göstermiş, bilimlerin ve teknik buluşlar yoluyla toplumsal yaşama sağladığı katkılar özellikle 18.yüzyılda Avrupa toplumlarına bir ilerleme (Fortshritt, progressus) inancı getirmişti. Aydınlanmacı insan ve düşünürleri doğa kadar toplumun da bir ilerleme içinde olduğuna yürekten inanmaktadırlar. İnsanın doğanın Efendisi olduğu yolundaki düşünce, ilerleme ideolojisi gibi insanın kendisini dünya içerisinde konumlandırma çabasının ürünüdür. Avrupa bu ilerleme ideolojisini hem emperyal bir öznenin kuruluşunda hem de bu öznenin ötekisinin (sömürülen) inşasında stratejik bir anlam atfederek kullanmıştır. İlkel, barbar, despot gibi kavramlar, ilerleme ideolojisinin bir sonucu olarak üretilmiş, tüm bu kavramlar karşısında Avrupa ileri bir medeniyete sahip kıta olarak yüceltilmiştir.

Avrupalılar kendi medeniyetlerinin ileri bir medeniyet olduğunu kabul ettirmek için görkemli Sergiler-Ekspozisyonlar düzenlediler. Avrupa insanı için teknik gelişme diğerlerinden, ötekilerden daha ileri oldukları hissini veriyordu. Teknik, kalkınmanın tek ve yegane yolu olarak sivriltiliyordu. Osmanlı aydın ve bürokratlarının neredeyse tamamının katıldığı dünya fuarları, sanayileşmenin ve teknik ilerlemenin ölçütüydü. Walter Benjamin'in deyimiyle sanayi sergileri, Dünya fuarı adına mal denem fetişinin hac yerleriydi. Dünya Fuarları, malın değiştirme değerini çarpıtır: dahası kullanım değerinin arka plana itildiği bir çerçeve yaratır. İnsanın zaman geçirmek için içerisine daldığı bir fantazmagori oluşturur. Eğlence endüstrisi de insanı malın eriştiği düzeye yükselterek, bu fantazmagoriye girmesini kolaylaştırır. İnsanoğlu da kendine ve başkalarına yabancılaşmanın tadını çıkararak, kendini böyle bir dünyanın yönlendirmesine bırakmış olur. Dünya Fuarlarına dünyanın tüm ülkelerinden krallar, prensler ve diplomatlar, bankerler, tacirler ve seyir meraklıları akın edip en yeni cihazların ve atraksiyonların sergilendiği çelik, cam ve alçıdan yapılmış gösterişli saray ve salonları geziyorlardı. 1851 yılında düzenlenen Londra dünya fuarını, 6.039.195 kişi 1867'deki Paris Fuarını yaklaşık on bir milyon kişi ziyaret etti. Fuar, dünyanın dört bir köşesinden milyonlarca insanı bir araya getirip tek bir sürü yapan ulu bir gücü hissettiriyordu. Fuar, Emperyalizmin yeni Tanrısı tekniğe tapınmak için bütün dünya insanlarını bir araya getiren büyük bir tapınak, bir mabetti.

Osmanlı Sultanlarından Abdülaziz ilk defa kendi ülkesinin dışına dünya sergisi vesilesiyle katılmıştı. Sultan Abdülaziz'in onur konuğu olarak katıldığı 1867 Paris Fuarı, Benjamin'in deyimiyle kapitalist kültürün fantazmagorisinin en görkemli bir biçimde sergilendiği fuardır. Sultan ve maiyeti bu fuardan fazlasıyla etkilendiler. İngiliz Elçisi Sultan Abdülaziz'i Paris sergisinde yakından takip

eder. Sultanın donanma ile yakından ilgilendiğini görür ve bunu rapor eder. Rapor'da Osmanlı sultanı İngiltere'ye geldiğinde eğer donanmayla ilgili bir gösteri düzenlenirse bundan fazlasıyla etkileneceğini belirtir.²⁵ 26 Temmuz 1867'de bir gün boyunca Portsmouth'ta İngiliz donanması Sultan'a gösteri yapar.²⁶ Elçinin belirttiği gibi Sultan son derece bu gösteriden etkilenir. Sultan ülkeye döndüğünde yabancı ülkeden donanma kurmak için pek çok gemi satın aldı.

Sultanla birlikte seyahate katılan Şehzade Murat ve Abdülhamit amcaları gibi sergiden çok etkilendiler. 1876'da tahta çıkan ve hükümdarlığı üç ay süren V. Murad'ın "eğer onlara (Avrupalılara) benzemezsek bize yaşama hakkı tanımazlar ifadesini seyahat sırasında söylediği ifade edilir.²⁷ V. Murad'ın medeniyetlerini benimsemesek kendimizi Orta Asya bozkırlarında buluruz ifadesinde Avrupa'nın baskısı kendini hissettirmektedir. Bu hal dönemin diğer aydınlarında da görülür. Osmanlılar, Avrupa'nın meydan okumasına karşı, medeniyeti bir kalkan olarak görüp onu kabullenmekle Avrupa'nın sömürgeci arzularını gemleyeceklerini düşünürler²⁸. Avrupa dışı toplumların üst tabakası, medenileşmeyi kendi egemenliklerini gerçekleştirmek için kullandılar.²⁹ Dışardan güçlü ve çağdaşçı baskılar altında civilizasyona zorlanmış olmalarının yanında bu devletlerin hükümetleri, çağdaş reformları alıp uygulamadıkları takdirde sonunda kendilerinin yabancı egemenliğe boyun eğeceklerini bilecek kadar da gerçekçilerdir. Aynı şekilde Avrupa tarzı eğitim almış yeni aydın grubu, Avrupa sitili hukuk ve hükümet kurumlarının ülkelerindeki mutlakiyete (sultan ve bürokratların) ve dışarıdan gelen Avrupa istilasına karşı bir savunma aracı olarak düşünüyorlardı³⁰. Çünkü *civilisationu*³¹ Fransa, ulusal yayılmacı ve sömürgeci politikasına bir gerekçe olarak kullanıyordu³². Fransızlar, Mısır'ı, sömürgeleştirme adına değil, barbar Osmanlılardan kurtarma adına işgal ederler. *Civilisation*, Haçlı Seferlerinden sonra Avrupa'nın yeni bilinçlenmesinin ve bunun sonucu olarak dünyayı bu bilinçle yeniden şekillendirmesini içeren sömürgeciliğin üstüne sürülmüş ciladır.³³ Bunun fazlasıyla farkında olan Osmanlılar, Avrupa'nın hakimiyet araçlarına sahip olduklarında, Avrupa'nın sömürgeleştirme arzularını gemleyebileceklerini düşünüyordu.

Avrupa medeniyeti ve bilimini transfer etme bu bağlamda kendiliğinden oluşmuş bir durum olmaktan çok Avrupa'nın askeri, ekonomik ve epistemik dayatma ve meydan okumasıyla oluşmuştur. Avrupa'nın artan baskıları askeri ve teknik dayatmaları, Osmanlı ontolojik ve

25 PRO. FO 78/2010.

26 PRO. FO 78/2010.

27 Iacovella 1998, 24.

28 1876'da tahta çıkan ve hükümdarlığı üç ay süren V. Murad'ın "eğer onlara benzemezsek (Avrupalılara) bize yaşama hakkı tanımazlar itirafı, için bkz. Iacovella, 1998, 24. Fuad Paşa ihmaller yüzünden mahvolma felaketinden kurtulunabilmeliğimiz İngiltere kadar paraya, Fransa kadar bilgi aydınlığına ve Rusya kadar askere sahip olmağımıza bağlıdır. Bizim için artık önemli olan çok terakki etmek değil, fakat kesin olarak Avrupa'nın öteki ülkeleri kadar terakki etmektir. Akarlı 1978, 2: Âli Paşa'nın 1869'da Girit'ten Yolladığı Layiha'da "Müslüman olmayan devletlere iki yüzyıl evvelki gibi davranmak ve gözlerini kapayıp, korucular olan ve iki yüz milyonu aşkın, özgür tebaayı kapsayan kuvvetli devletleri ortadan kaldırmak ya da işlerine karışmak ve bize karışmalarını tamamen engellemek kabil değildir. Onun için başka yola gider ya da şimdiki yolumuzda kalırsak, Allah göstermesin. İslam devletinin esasının çökeceği ve İslam milletinin bağımsızlığının bize ölçsüz bir perişanlığa uğratacağı şekilde kusurlanacağı sayısız belirtiden açıkça anlaşılmalıdır. Akarlı, 1978, 14: yine BOA, Y. EE, 91/18 nolu 1281 tarihli sadr-ı esbak Mehmed Emin Âli Paşa merhumun yazdıkları vasiyetnâmeleri suretidir ki mündericatu mühim ve siyasiyedir başlıklı Türkçe Vasiyetnâme'de. Yabancı devletlerin her türlü vesilesi ile ileri sürdükleri önerilerini ve işimize karışmalarını, saltanatın şan ve şevketine halel getirmeyecek bir biçimde idare için gah yalandan uymuş gözükür, zaman kazanır, gah değiştirerek belli bir süre içinde uygulamaya mecbur olurum" sözleri birlikte değerlendirildiğinde Avrupa'nın siyasi, askeri ve ekonomik meydan okumasına karşı koyabilmek için bir takım yeniliklere girişildiği anlaşılmalıdır.

29 Elias 2000, 130.

30 Gibb 1991, 348.

31 Bauman 1996, 112-114.

32 Elias 2000, 129.

33 Kültür ve uygarlığın siyasal bir işlev yüklenmiş savaş terimleri olduğu ile ilgili olarak bkz. Bauman 1996, 116.

epistemolojik alanına karşı tahripkar tutumları; ilerlemeci ve evrimci düz çizgisel tarih anlayışı ile kendisini ileri, kendisi dışındaki kültürleri geri olarak göstermesi ve bu dayatmaları bir ölçüde Osmanlı yöneticisinin kabul edip Osmanlı'yı bir çok açıdan Avrupa'dan geri olarak görme eğilimleri, Avrupa'nın ileri, Osmanlı'nın geri olduğuna dair duyulan derin inanç; yeni bir imgelem ve imgenin oluşumuna sebep oldu. Avrupa ileri Osmanlı ise geridir.³⁴ Osmanlı bürokrat ve aydınları arasında Osmanlı devletinin bekası Avrupa ailesi içine girmek ve Avrupa medeniyetini benimsemekle mümkündür anlayışı hükümü ilahi gibi kabul edildi.

Sadullah Paşanın 19 Asır Manzumesi'nde 1878 Paris Ekspozisyonu'nun belirgin bir etkisi vardır. Paşa, sergiye katılmış ve çok etkilenmiştir. Sergiye dair yazdıklarında Bin bir gece masallarından fırlamış, yeryüzünde cennet bir Avrupa anlatılmakta, dünyada böylesi bir cennetin kurulması içinse Paşa'nın formülü şudur:

Merkez kapının önünde bir hürriyet heykeliyle karşılaşır; elinde bir asa vardır ve bir koltuğa oturmuştur: görünüşü ve tavriyla seyircilere şunu demek ister: Ey değerli ziyaretçiler! İnsan gelişmesinin bu büyüleyici sergisine bakarken bütün bu ilerlemenin hürriyetin eseri olduğunu unutmayalım Kavimler ve milletler mutluluğa hürriyetin himayesi sayesinde erişirler. Hürriyet olmayınca emniyet olmaz, emniyet olmayınca servet olmaz, servet olmayınca saadet olmaz.³⁵

Ahmet Mithat yazınında Batı'nın ileri Doğu'nun ise geri olduğuna dair kanaatin kesin olarak oluşmasında Fransız İhtilali'nin yüzüncü yılında Paris'te yapılan Evrensel Sergi'nin etkisi olduğu açıktır. Tıpkı Sadullah Paşa ve diğer Osmanlı bürokrat ve aydını gibi Ahmet Mithat'ta sergiden büyülenerek ayrıldı. Sergiyi düzenleyenlerinde istediği tam da buydu. Sergi Batı'nın üstünlüğünü gösterebileceği yeni dünyanın bir temsilidir. 32 milyon insanın gezdiği bu serginin en çok "Makineler Sarayı" bölümü Ahmet Mithat'ın ilgisini çekti. Teknomania bir Osmanlı için Makineler Sarayı Avrupa'nın çok ilerde olduğunu göstereceği özel bir alandı. Avrupa'da Bir Cevalan'a düştüğü not Ahmet Mithat'ın Makineler Sarayı'ndan nedenli etkilendiğini göstermektedir. "Bu gün yalnız bir cüz'ünü görmüş bulunduğum makineler Avrupa terakkiyat-ı maddiyesinin gerçekten hayret-fermayı ukul-ı müdekkikin olacak derecede çoktan bulmuş da geçmiş bile olduğunu teslim eyledim"³⁶. Tıpkı diğer Osmanlı ve Avrupa dışı ülke aydınlarının Mısır, İran, Japonya gibi Ahmet Mithat'ta serginin arkasında yatan dünyanın geri kalanına hakim olmak isteyen emperyal arzuyu göremedi ya da görmek istemedi.³⁷ Avrupa'nın teknik ve bilimini alarak bu emperyal arzuyu gemleyeceğine inanmak istedi.

Sonuç

Avrupa tekniği ve bilimi ile kendi iktidarlarını tesis etmek isteyen Osmanlı bürokratları sistemi askeri bir imparatorluktan bürokratik bir devlete dönüştürme arzusu içinde Avrupa bilgisini

34 Osmanlıların tarihsel süreçte Avrupa'yı algılama biçimleri için ayrıntılı bilgi için bkz. Şirin, 2009

35 Akıldiz 2011, 377.

36 Ahmet Mithat 1307, 656.

37 1851 sergisine katılan William A. Drew Londra'da düzenlenen serginin arkasında yatan fikri kavradığı anlaşılmaktadır. Drew 1852, 324-325. Ancak sergiye katılan diğer Amerikalı temsilciler tıplı Osmanlı aydını gibi sergiden büyülenerek ülkelerine döner. Zadock Thompson, sergiden etkilenecek ayrılır. Bilim ve tekniğin yeni dünyanın düzeninde oynadığı rol başını döndürür. Zadock 1852, 33. Robert F. Dalzell, Osmanlı aydını gibi sergiden sonra Amerikan basının sadece medeni milletleri konuştuğuna dikkat çeker. Dalzell, 1960.40. Horace Greely Londra sergisinden utançla ayrılır. Zira ileri teknik ve bilime sahip olan Amerika teknik ve bilimde İngilizlerden geri olduklarını düşünür. Greely 1851, 6. Tıpkı Osmanlı aydını gibi kendi medeniyetlerini sorgulama zorunluluğu hisseder. Sergiden amaç örneklerden de anlaşılacağı üzere Avrupa'nın teknik ve medeniyette ne kadar ileri olduğunu göstermektedir. Bunu gösterirken dünyanın geri kalanın ne kadar geri olduğunun altını çizmekse asıl amaçtır.

transfer etmeye çabaladı. Bu çabası siyasal düzeni Avrupa bilgisi üzerinden değiştirmekti. Osmanlı aydını eski bilginin köhneleştiği ve yeni bir şey üretmediği toplumun ve siyasal alanın Avrupa'dan ödünç alınan kavramlarla yeniden kurulacağına dair bir inançta birleşti. Tanzimat döneminde Reşit Paşa, Âli ve Fuad Paşa gibi, iktidarı elinde tutan bürokratlar yanında, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi özellikle Âli Paşa monarşisine karşı muhalefetin önderliğini yapan aydınlar, Münif Paşa, Hayrullah Efendi gibi Osmanlı kalkınmasının eğitim yolu ile olacağını düşünen bürokratlar, Avrupa medeniyetini farklı düzeyde algıladılar. İktidardakiler, Osmanlı varlığının Avrupa ile diplomatik ilişkilere bağlı olduğu; Avrupa devletleri arasındaki çıkar kavgalarından yararlanarak bir denge politikası gütmenin en çıkar yol olduğu, düşüncesinde birleşirken, muhalifler, Avrupa'nın iç işlerine karışmasına şiddetle karşı çıktılar. Avrupa'nın niyetinin, Osmanlı'yı sömürgeleştirmek olduğu; dolayısıyla Avrupa'nın Osmanlı'yı Avrupa ailesine katmasının mümkün olmadığını her fırsatta ifade ettiler. Ancak, her üç grup, Avrupa'nın ileri olduğu noktasında hem fikirdir. Modern Avrupa epistemi ile Doğu - Batı diyalektiği çerçevesinde Avrupa'yı ve kendi toplumlarını yeniden tanımladılar. Avrupa medeniyeti, her ne kadar birçok alanda üstünse de ahlaki açıdan kusurludur. Avrupa medeniyeti ile Osmanlı sentezinden daha insani bir medeniyet yaratmak fikri, Tanzimat döneminin sentezci yaklaşımının dışı vurumudur. Avrupa, hem iyidir hem de kötü. Medeniyet kavramı karşısında bir tarafta medeniyet üzerinden dünyayı biçimlendirmek isteyen emperyalist Avrupa diğer tarafta iktidarı ele geçirmek isteyen ve Osmanlı sistemini askeri bir imparatorluktan bürokratik bir imparatorluğa dönüştürmek isteyen bürokratlar bir diğer tarafta ise Avrupa medeniyetini benimseyerek Avrupa'nın emperyal arzularını gemleyeceğini düşünen aydınlar yer almaktadır. Her toplumsal grup geldiği sosyal ve siyasal grubun menfaatleri bağlamında medeniyete anlam yüklemiştir. Medeniyet kelimesine yüklenen anlam üzerinden anlamlandıran grupların tarihine dair çıkarsamada bulunmak mümkündür. Anlamdaki farklılığı oluşturan, anlamlandıranların farklı sosyal ve siyasal kökenden gelmesi ve farklı siyasal ve toplumsal projelerinin olmasıdır. Osmanlı modernleşmesinin tarihi bir anlamda medeniyet kelimesine anlam arayışının tarihidir.

KAYNAKÇA

Ahmet Mithat. 1307. Avrupa'da Bir Cevalan. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.

Akarlı, Engin Deniz. 1978. Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyatnâmeleri. İstanbul.

Akyıldız, Ali. 2011. Sürgün Sefir Sadullah Paşa. İstanbul: İş Bankası Yayınları. Ali Suavi. 1868. "Taklid" Muhbir. 18 Ocak: 20.

Bauman, Zygmunt. 1996. Yasa Koyucular ile Yorumcular (çev. Kemal Atakay) İstanbul: Metis Yayınları.

Baykara, Tuncer. 1992. "Bir Kelime-i İstilah ve Zihniyet Olarak Medeniyet'in Türkiye'ye Girişi". Osmanlılarda Medeniyet Kavramı. İzmir: Akademi Kitabevi.

Dalzell, Robert F. American Participation in the Great Exhibition of 1851. Amherest 1960.

Dostoyevski, Fyodor. 1972. Batı Batı Dedikleri. Ankara: Bilgi Yayınevi

Drew ,William A. 1852. Glimpses and Gatherings during a voyage and visit London and The Great Exhibition in the Summer of 1851. Boston.

Elias, Norbert. 2000. Uygarlık Süreci (çev. Ender Ateşman). İstanbul. C.I: İletişim Yayınları.

Febvre,Lucien. 1995. "Sivilizasyon Bir Sözcülüğün ve Bir Fikir Öbeğinin Gelişimi": (çev. İsmail Yerguz). Cogito. S.5. s. 228.-239.

Gibb, Hamilton A. R.1991. İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar (çev. Kadir Durak). İstanbul: Endülüs Yayınevi

Greely, Horace.1851. Glances at Europe: in a Series of Letters from Great Britain; France, Italy,Switzerland, During The Summer of 1851. New York

Hayrullah Efendi.1867. Yolculuk Kitabı, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Yazma İacovella, Angelo.1998. Gönve ve Hilal İttihad-Terakki ve Masonluk. (çev.Tülin Altınova. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

İbrahim Şinasi. 1960. Makaleler. Haz. F. Abdullah Tansel. Ankara: Dün Bugün Yayınevi. İldem, Arzu Etensel. 2000. Fransız Gezginlerinin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar. İstanbul: Boyut Yayınları.

Kaplan Mehmet, Enginin İnci, Emil Birol. 1982. Türk Edebiyatı Antolojisi: C II. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.

Kutay, Cemal. 1991. Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Meriç, Cemil.1979. Umrandan Uygarlığa: İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Mustafa Sami Efendi. 1996. Avrupa Risalesi. Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri. Haz.

M. Fatih Andi. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Namık Kemal. 1873. "Medeniyet" İbret. I Kanununsani, No 84.

Öztürk, Nurettin. 2001. Türk Edebiyatında İnsan. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Sadık Rifat Paşa. 1974."Avrupa Ahvaline Dair Risale". Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi. Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Şirin, İbrahim. 2006. Osmanlı İmgeleminde Avrupa. Ankara: Lotus Yayınevi . Tanpınar, Ahmed Hamdi. Tarihsiz. Namık Kemal Antolojisi. İstanbul.

Thompson , Zadock. 1852. Journal of Trip to London, Paris and the Great Exhibition in 1851. Burlington.

Tunuslu Hayreddin Paşa. 1279. Akvem-ül Mesâlih fi Mârifet-i Akva-il- Memâlik (çev. Abdurrahman Efendi), İstanbul.

Musa Akyiğitzade. 1996. Avrupa Medeniyetine Bir Nazar. Haz. Selçuk Uysal. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ziya Paşa, Namık Kemal. 1868. "Türkistan'ın Esbabı Tedennisi". Hürriyet. 27 Temmuz.

Arşiv Belgeleri

National Archive

PRO, FO 78/2010

PRO, FO 78/2010.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA. Y. EE. 91/18